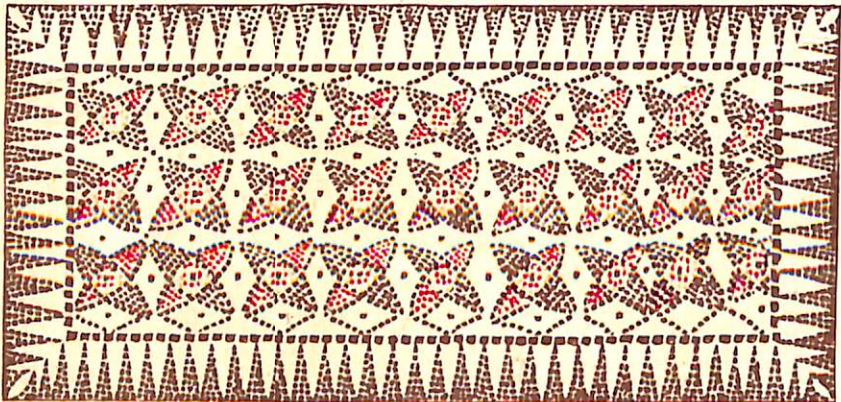

BIBLIOTEKA

930
C 35

NERITAN CEKA

APOLONIA E ILIRISE

Redaktor: JANI TOÇKA

NË VEND TË KUSHTIMIT

Apolonia është një qytet i lashtë...

Ky libër mund të fillonte fare mirë edhe kështu, duke kapërcyer vështirësinë e njohur të frazës së parë. Por për mua kjo nuk do t'i përshtatej së vërtetës, sepse për vite të tëra që kam kaluar aty, nuk kam pasur përshtypjen se jetoja në lashtësi, por përkundrazi, ishte lashtësia ajo që kthehej në jetën e sotme. Në këtë bashkëjetesë, gjërat dukeshin të përtjetshme, madje dhe njerëzit. Nuk ka shumë kohë që dikush më pyeti:

— Ç'bën xha Piloja? Po lisi i madh a është akoma?

Dhe më të vërtetë, kaq vjet pas vdekjes së ciceronit të dikurshëm të Apolonisë, kush e ka vizituar më parë atë e ndjen mungesën e xha Pilos. Gjithmonë kam përshtypjen se duke ngjitur kodrën e Apolonisë do ta gjej tek hija e lisit plak.

Për herë të parë e kam parë aty në vitin 1948 duke lexuar listën e punëtorëve të ekspeditës së parë arkeologjike shqiptare. Bashkë me tim atë, që ishte përgjegjësi i ekspeditës, ndanë një grup punëtorësh dhe zbritën poshtë kodrës. E ndoqa me këmbët e pasigurta, të mbushura me gjemba deri tek një ulli në anën perëndimore të kodrës. Punëtorët filluan të gërmojnë me kujdes në vendin që u tregoi xha Piloja dhe pas ca kohe zbuluan tri shtatore mermeri, njëra prej të cilave kishte të mbështjellë rreth supit një gjarpër. Nga bisdatat kuptova se xha Piloja i kishte fshehur ato skulptura gjatë luftës, për të mos i grabitur pushtuesit. Që atëherë nuk e pata dëgjuar kurrë xha Pilon ta tregonte atë ngjarje. Sidoqoftë, pas kaq vitesh, kujtesa ime fëmijërore mbetet një nga dëshmitarët më të sigurt të kësaj ngjarjeje që pata rreshtuar atëherë krahas aksioneve partizane.

Xha Piloja kishte luftuar me mënyrën e vet për të mbrojtur Shqipërinë nga fashistët, me besimin se do vinte dita që ato shtatore t'i përkisnin përsëri kulturës së saj. Në mënyrë të pavarur ai kishte përsëritur aktin e Kamber Benjës, Izet Manastirit dhe Abaz Taushanit, që dhanë jetën më 1916 duke mbrojtur monumentet e Apolonisë. Për këtë arsye nuk mund ta mendoj Apoloninë thjesht si një qytet të lashtë, të arritur rastësisht nga thellësitë e shekujve. Apolonia është në radhë të parë e njerëzve, e njerëzve që kanë krijuar për të gjitha kohët dhe që qëndrojnë mbi kohën me thjeshtësinë e tyre, që përmbledhet shpesh vetëm në një ngjarje. Apolonia është njëra nga ngjarjet të tilla që duhen treguar dhe unë jam vetëm njëri prej dëshmitarëve të tyre.

QYTETI I DIELLIT

Apolon «shigjetëargjendi» ishte, sipas grekëve të lashtë, edhe perëndi e diellit. Si rrjedhim, një qytet që mbante emrin e tij, duhet të kishtë diçka të përbashkët me këtë yll të zjarrtë. Që ditën e parë të qëndrimit tim në Apoloni, në verën e largët të vitit 1947, u binda plotësisht për këtë. I zgjuar nga zbardhimet e para të agimit, që depërtonin nga qoshet e dritareve të zëna me batanie, dola jashtë ndërtesës së dikurshme të misionit arkeologjik francez, që fshatarët e quanin «shtëpia e frëngut». Pas pak, nga lindja, u theksuan konturet e mprehta të Tomorit dhe në kreshtën e tij u shfaq një diell i kuqërremtë, që mund ta shikoje pa të vrarë sytë. Pastaj e harrova diellin, i dhënë pas kurioziteteve që më rrethonin dhe pas lodrave. Në mbrëmje ai m'u shfaq përsëri me të njëjtën pamje, por tashmë duke rënë ngadalë në vijën e skuqur të Adriatikut. I ardhur nga qyteti, ku lindja dhe perëndimi fshihen të harruar pas çatave, shijova për herë të parë bukurinë e diellit, duke e parë atë drejt në sy. Në qoftë se banorët e lashtë kanë pasur arsye ta lidhin qytetin me atribute të tjera të Apolonit, për mua Apolonia ishte vendi midis lindjes dhe perëndimit të diellit.

Që ditën e parë fillova të gjurmoj çdo skutë të godinës, pastaj hetova kodrën, manastirin e vjetër të Shën Mërisë dhe nuk lashë koriqe e përrua pa u futur.

Ndërkohë e kisha njohur zonën përqark njëlloj si vendasit, dhe për më tepër kisha mësuar se ç'fshihej aty që nga lashtësia. Apolonia e dikurshme shtrihej në shpatin perëndimor të një kodre që ngrihej mbi fshatin Pojan, atje ku vargu kodrinor i Mallakastrës depërton më thellë në fushën e Myzeqesë. Dy maja të rrumbullakëta me kuota 101 dhe 104 kurorezonin kurrizin e kodrës. Maja më veriore, më e gjerë dhe

më e rrafshët, formonte dikur akropolin ushtarak të Apolonisë. Ajo jugorja, më e lartë, ngrihej edhe më me çatinë e tempullit të Artemisit. Pjesa tjetër e qytetit të dikurshëm përbëhej nga rrafshe dhe tarraca, ku unë bridhja me vrap në çdo drejtim dhe habitesha përse banorët e quanin këtë vend Mali i Manastirit.

Nga perëndimi kodra kalonte pa u ndier në fushën e gjerë të Myzeqesë dhe duheshin vetëm dy orë rrugë më këmbë për të dalë në det. Nga jugu dukej qartë gjiri i Vlorës dhe më afër akoma krahas kodrës tonë, kodrina e Shtyllasit, në majë të së cilës ngrihej një kolonë e vetmuar guri. Legjenda tregonte se aty dikur lidheshin anijet, por unë kisha dëgjuar nga arkeologët se ajo ishte mbeturinë e një tempulli. E vetmja e vërtetë e kësaj legjende ishte se anijet arrinin dikur deri pranë këmbëve të kodrës, duke lundruar që nga deti nëpër shtratin e dikurshëm të Vjosës, që atëherë quhej Aos. Në punimet për hapjen e një kanali të thellë kullues u zbuluan rastësisht edhe gjurmët e molit.

Nga lindja, buza e kodrës së Apolonisë pritej pjerrtas deri në përroin e Kryegjatës. Ky ishte si të thuash Stiksi, sepse faqja përtej ishte e mbushur me varret e qytetit. Në pjesën e sipërme lugina e ngushtë e përroit kthehej drejt lindjes deri në fshatin Radostinë. Nëpër të kalonte rruga e lashtë që e lidhte Apoloninë me qendrat e fisit ilir të bylinëve, në krahinën e Mallakastrës së sotme. Dhe si për të vënë në dukje marrëdhëniet e mira me ta, varrimet anës rrugës ishin bërë me tuma, zakon i huaj për helenët dhe që përdorej nga ilirët. Kjo ishte edhe rruga që pëlqejta tepër për të shkuar në Fier, në vend të xhadesë, që atëherë ishte tërë gropa.

Nga veriu, muret e qytetit mbylleshin në kurrizin e kodrës, pak përtej majës së akropolit, por mund të ndiqje deri në zbritjen në fushë shenja të lagjeve të jashtme të tij, një-lloj si dhe në anën perëndimore. Nga kjo anë kalonte rruga e Dyrrahut, që pasi përshkonte fushën dilte në Mbrostar. Që aty ndiqte fundin e kodrave të Libofshës dhe e kalonte lumin Aps (Seman) në Babunjën e Re, emri antik i së cilës ka qënë Arnisa. Më tej, gjithmonë në perëndim të kodrave, shkonte nëpër tokat e taulantëve duke kaluar Genusin (Shkumbinin) për në Dyrrah.

Në drejtim të kundërt kishte dy rrugë kryesore. Njëra shkonte poshtë kodrës së Shtyllasit për në Stefanë (Levan) dhe merrte drejt për në Aulon (Vlorë) dhe më tej në Akrokeraune (Llogara). Tjetra kthehej në kurrizin e kodrave të

Peshtanit dhe Cakranit dhe të çonte përmes tokës së bylinëve në qytetet Bylis (Hekal), Nikaia (Klos) dhe më tej në Atintaninë e vërtetë, në luginën e Drinosit.

Rruga e lindjes kalonte përmes nekropolit dhe buzë kodrave të Radostinës e të Mbyetit, duke kapërcyer lumin e vogël Argias (Gjanica). Pastaj merrte rjër hark në fushën e Roskovecit dhe e kalonte Apsin në Kuç të Beratit. Që andej, nëpër tokën e parthinëve, vazhdonte në bregun e djathtë të Devollit dhe e kalonte Shkumbinin tek ura antike e Topçiasit, për t'u bashkuar me degën kryesore të rrugës Egnatia në Skampin (Elbasan).

Duke ndjekur me sy nga gërmadhat e lashta këto rrugë, ku lëvrinte dikur jeta e qytetit, duke parë lindjet dhe perëndimet e diellit që përsëriteshin njëllor si atëherë, mendoja vazhdimisht se kush e pati krijuar këtë qytet: deti, Vjosa. fusha apo Dielli.

I ngritur ndërmjet lindjes dhe perëndimit të diellit qyteti e pa bukurinë e tij për një mijë vjet radhazi. Dhe si çdo gjë, ai njohu lindjen, rritjen dhe rënien. Por si çdo gjë që krijohet nga dora e mirë njerëzore, ai fitoi edhe pavdekësinë.

0-32
1-100
29-135

NJË EMËR I PAVDEKSHËM

Grekët e lashtë besonin se perënditë e tyre ishin të pavdekshme. Madje këtë cilësi e shtrinin edhe mbi gjërat e dashura për perënditë. Pra edhe një qytet që do të mbante emrin e perëndisë Apolon duhet të jetonte përherë. Por fati i qytetit iu nënshtrua një ligji më të fortë, të cilin grekët nuk e njihnin ende: asgjë s'humbet, veçse transformohet. Edhe qyteti i Apolonisë me kalimin e kohës u kthye në gjermadha, u mbulua nga dheu, ndërsa një fshat në këmbët e tij ruajti kujtimin e emrit të lashtë në trajtën tepër të transformuar Pojanoz, që kishte lexuar diçka nga Straboni, të gjente gjurmët dhe 10 stade (2 km) nga shtrati i vjetër i Vjosës, për t'u gjetur Qindra monedha të gjetura nga vendasit mbanin emrin e Apolonisë, ndërsa mbishkrimet mesjetare në muret e kishës së arsye, nuk i njihet askujt merita e identifikimit të Apolonisë, sin apo Dyrrahin e lashtë. Në rastin e Apolonisë padrejtësia i Napoleonit në Janinë, Pukëvili, që njohu gjermadhat e qytepason disa vjet më vonë një anglez i përmbajtur dhe metodik. përshkruan si specialist skulpturat, mbishkrimet, murin rretari i fundit. Pak kohë pas vizitës së tij Ibrahim pashë Vrioni rrëmbeu gurët e tempullit për të ndërtuar sarajet e veta në Berat. Një tjetër grabitqar me rason e priftit, peshkopi grek

i Beratit, Anthimi, vjen më pas në Apoloni dhe gjithashtu rrëmben skulpturat dhe objektet antike që gjendeshin në manastirin e Shën Mërisë. Një pjesë të tyre, sipas praktikës së misionarëve të Fanarit, ai e nisi për në Greqi. Kjo ecejake konsujsh, priftërinjsh dhe pashallarësh nuk mund t'i shpëtonte syrit depërtues të Ali pashë Tepelenës. Sipas një dëshmie të kohës, ai vuri njerëz për të gërmuar në Apoloni, dhe dy statuja që u gjetën, i transportoi në Berat. Ky ishte i pari gërmim arkeologjik që bëhej në Apoloni (madje në Shqipëri) dhe tregonte se në shpirtin e vezirit të Janinës arti antik kishte gjetur një pikë të dobët. Një tjetër politikan shqiptar, Ismail Qemali, do ta shpinte më tej këtë intuitë, duke zbuluar gërmadhat e Dodonës, rreth treçerek shekulli më vonë, kur ishte nëpunës në Janinë.

Në vitin 1861 shkel në Apoloni arkeologu i parë. Ky ishte francezi Leon Hezej, i ngarkuar të studioje veprimet luftarakë të Cezarit në Iliri, nga Napoleoni III, që besonte se ishte trashëgimtar shpirtëror i perandorëve romakë. Hezej i dhuroi atij dy vepra mbi kërkimet e tij në Shqipëri dhe një grumbull skulpturash dhe mbishkrimesh të grabitura. Ai përshkruan edhe mjaft të tjera, të cilat nuk kishte mundur t'i merrte. Fshatarët e thjeshtë të Pojanit nuk kishin pranuar t'i jepnin apo t'i shishnin antikrat e shtëpive të tyre.

Ky ishte fillimi i një konflikti që do të shpërthente shumë vjet më vonë, kur arkeologjia u shfaq në Apoloni me uniformën ushtarake. Gjatë pushtimit austro-hungarez të Shqipërisë në vitet 1916-1918, një repart i veçantë ushtarak, i kryesuar nga arkeologu i mobilizuar Kamilo Prashnikeri, u angazhua me kërkimet arkeologjike. Në Apoloni Prashnikeri veproi në vijën e parë të frontit, nën goditjen e artillerisë italiane, për shkak të së cilës, siç shkruan ai në ditarin e vet, gërmimet ndërpriteshin herë pas here. Ndryshe nga kolegu i tij Karl Paç, që ishte kufizuar më 1902 vetëm me vrojttime në sipërfaqe, Prashnikeri zhvilloi gërmime në murin rrethues, akropolin e qytetit, në banesat dhe varret. Në një shpërndarje të tillë rezultatet ishin të kufizuara dhe ai u përpoq ta kompensonte këtë me grumbullimin e objekteve arkeologjike të gjetura më parë nga banorët. Gjithashtu, ai hoqi skulptura dhe mbishkrime nga muret e kishave dhe mori koleksionin e antikave të Apolonisë në Fier, të cilin ia fali me përzemërsi Kahreman bej Vrioni. Një grumbullim i tillë mbante qartë vulën e grabitjes dhe s'kishte si të mos tërhiqte vëmendjen e atdhetarëve. Tre prej tyre, të mobilizuar në ushtrinë austriake, u shprehën hapur

kundër kësaj grabitjeje. Në gusht të vitit 1916 komanda austriake i arrestoi dhe nën akuzën e tradhtisë i pushkatoi. Kamber Benja, Izet Manastiri dhe Abaz Taushani e quajtën të denjë vdekjen për të mbrojtur monumentet, siç do të kishin vdekur për çdo çështje të atdheut. Abaz Taushani në letrën e fundit akuzon për këtë komplot një oficer austriak. Prashnikeri në librin e tij të botuar pas mbarimit të luftës nuk e përmend fare këtë ngjarje. Për çdo arkeolog të ndershëm a nuk është sakrificë e tre patriotëve shqiptarë vlerësimi më i lartë për monumentet? Heshtja e Prashnikerit ishte, për këtë arsye, një brejtje ndërgjegjeje, ose më tepër, një bashkëfajësi.

Fillimi i kërkimeve në Apoloni kishte treguar se ajo ishte një thesar vlerash antike, se kishte njerëz që ishin gati për t'i shitur e për t'i blerë, por edhe të tillë që i mbronin me sakrificën e fundit. Në këtë klimë u bënë pazarllëqet për ndarjen e zonave të koncesioneve arkeologjike, ndërkohë kur ishte nxjerrë në treg edhe nafta dhe pasuritë e tjera të vendit. Apolonia po hynte në historinë moderne me fatin e një skllavi.

Misioni francez i drejtuar nga Leon Rei filloi gjërmimet në Apoloni në verën e vitit 1924, kur po zhvillohej Revolucioni Demokratiko-Borgjez. Ndërkohë një arkeolog italian, Luigi Ugolini, që po zgjidhte prenë e tij në jug, ishte strehuar në konakun e Vlorajve. Në vitet që do të vinin misioni i tij në Finiq e Butrint do të përpiqej të mbulonte me sasinë e rezultateve dhe zhurmën e propagandës punën që bëhej në Apoloni, si për të treguar se edhe arkeologjia ishte një fushë konkurrence.

Misioni francez kishte një arkeolog, herë pas here një arkitekt dhe vetëm 15 punëtorë. Në 1924 u gërmuan vetëm dy banesa të kohës romake. Në katër vitet që pasuan rezultati ishte më i mirë, me zbulimin e një portiku origjinal të shek. IV p.e.s. Drejtimi i tij e coi Leon Rein në qendrën e qytetit, ku gjatë viteve 1930-1938 u zbuluan një tog monumentesh interesante, si agonotetet, odeoni, biblioteka etj. Gjatë kësaj kohe misioni u shoqërua nga arkeologu shqiptar Hasan Ceka. Kryepunëtori i Apolonisë ishte një vendas nga Pojani. Pilo Samarxhiu, i cili ishte kthyer nga një kurbet i pafrytshëm në SHFA.

Pas disa vjet gërmimesh u mblodh një material i pasur arkeologjik, i cili duhej ruajtur dhe ekspozuar. Leon Rei, si pas marrëveshjes, e dorëzoi në Bashkinë e Fierit, ku mbeti i mbyllur në arka. Një korrespondencë e gjatë dëshmon përjekjen e patriotëve shqiptarë për të hapur një sallë muzeu.